

REFORMĂ ȘI NAȚIUNI ÎN PRINCIPATUL TRANSILVANIEI (SECOLUL AL XVI-LEA)

IOAN-AUREL POP*

Transilvania, ajunsă în evul mediu voievodat în cadrul Regatului Ungariei, s-a adaptat treptat regulilor confesionale și politice ale acestui stat. Ungaria (fondată în anul 1000, grație Sfântului Scaun și Imperiului Romano-german) era din punct de vedere oficial un stat de confesiune creștină apuseană, marianic (sub protecția Sfintei Maria), cu misiune apostolică, urmărind în mod concret convertirea „păgânilor, ereticilor și schismaticilor”, din interior și din vecinătate. Țara era totuși în evul mediu foarte eterogenă sub aspect etnic și confesional. În afara ungarilor, pe o suprafață de circa 350 000 km pătrați, trăiau mulți croați, slovaci, ruteni, sârbi, bulgari, români, germani, cumani, evrei etc. Dintre aceștia, o mare parte nu erau creștini apuseni, ci răsăriteni (românii, rutenii, bulgarii, sârbii), iar unii nu erau nici măcar creștini, ci mozaici, islamici, „eretici” sau adepți ai altor credințe¹. Aceste popoare, credințe și confesiuni au conviețuit relativ pașnic până la Cruciada a IV-a (1204) și, în unele privințe, chiar până la aducerea pe tronul regatului a dinastiei angevine (1308). Sub regele Ludovic I de Anjou (1342-1382), s-a desfășurat cel mai mare efort de aducere (benevol și cu forța) la „unitatea credinței romane” a tuturor popoarelor și populațiilor de alte credințe din Ungaria și din vecinătate². În acel timp, confesiunea apuseană s-a impus practic drept „religie oficială” (*religio recepta*). În urma acestui program vast de convertire, cronicarul umanist italian Antonio Bonfini aprecia că, în jurul anului 1380, prin efortul constant al regelui și al bisericii, mai mult de a treia parte a regatului „era pătrunsă de obiceiul cel sfânt”³. Aceasta înseamnă că aproape jumătate dintre locuitorii Ungariei de atunci erau catolici, și aceasta după o acțiune prozelită fără precedent. Tabloul acesta s-a complicat și mai mult în prima jumătate a

* Profesor la Universitatea „Babeș-Bo'lyai”, Cluj-Napoca.

¹ Vezi Jenő Szűcs, *The Peoples of Medieval Hungary*, în „Ethnicity and Society in Hungary”, edited by F. Glatz, Budapest, 1990, passim; Ioan-Aurel Pop, *The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary*, Cluj-Napoca, 1994, passim.

² Șerban Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 76-96.

³ Antonius Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, ediție de I. Sambucus, Basel, 1568, p. 377.

secolului al XV-lea, când, prin „Revoluția Husită“, se produce în zonă o Reformă religioasă *avant la lettre*. Populația cehă husită și mai ales ideile husite au pătruns, în ciuda interdicțiilor, pe teritoriul Ungariei, Poloniei, Moldovei etc.

Transilvania nu a făcut excepție de la acest tablou variat și complex. Sub aspect confesional, voievodatul Transilvaniei, Banatul, Crișana și Maramureșul erau locuite în principal de creștini răsăriteni (numiți ulterior ortodocși) și apuseni (numiți mai târziu catolici). Ortodocșii erau mai ales români (plus câțiva ruteni și sârbi), iar catolicii erau unguri (de origine fino-ugrică), secui (probabil de origine turcică, maghiarizați) și sași (germanici). Transilvania voievodală și regiunile vestice vecine cu ea, de la confluența Tisei cu Dunărea până spre izvoarele Tisei, au cunoscut și ele regimul de stări, format treptat după secolul al XIII-lea în întreg Regatul Ungariei. Datorită evoluției deosebite a societății feudale și compoziției eterogene a țării și mai ales a unor regiuni ale sale, acest regim de stări nu a putut îmbrăca formele consacrate în Occident și axate pe vechea structură tripartită a societății (*oratores, bellatores, laboratores*). Astfel, „stările“ din Ungaria au rămas incomplet dezvoltate sub aspect social-politic: clerul și nobilimea au format o stare dominantă (*Nobiles*), foarte puternică, orașele (toate cu mare majoritate germană, cel puțin până pe la 1350⁴) au rămas mult timp în afara reprezentării, iar unele grupuri etnice (cum au fost cumanii) au ajuns să fie recunoscute drept stări și reprezentate temporar în adunările țării.

În Transilvania, lucrurile au fost și mai complicate în privința sistemului de stări. Stările transilvane erau grupuri privilegiate sau *universitates* (prin recunoașterea de către puterea centrală a unor „libertăți“ colective sau comunitare), cu forță și prestigiu în viața politică și social-economică, dar care aveau la baza alcătuirii lor și anumite criterii etnice. Ca în întreg regatul, prima stare era *nobilimea* (laică și ecleziastică), eterogenă ca origine etnică, dar pe cale de uniformizare în jurul nucleului său maghiar. Încă din secolul al XIII-lea, exista în conștiința publică din Ungaria ideea (clișeul) că nobilii erau urmașii adevăraților și curaților unguri descălecători și că oamenii de rând erau descendenții populațiilor și popoarelor nemaghiare, cucerite de unguri după venirea lor în Pannonia și în vecinătate⁵. Documentul fundamental prin care a fost privilegiată nobilimea în ansamblul său este *Bula de Aur* a regelui Andrei al II-lea din 1222. Celelalte stări erau *sașii, secuii și românii*,

⁴ J. Szűcs, *op. cit.*, p. 17.

⁵ Joseph Perény, *La conscience nationale dans les chroniques hongroises du XIIIe siècle*, în vol. „Le développement de la conscience nationale en Europe Orientale“, Paris, 1969, p. 51-58.

toate având substrat etnic și etnolingvistic. Sașii, colonizați compact în sudul Transilvaniei în secolele XII-XIII, au fost privilegiați în 1224, prin *Bula de Aur* a sașilor, numită și *Andreanum*. Secuii și românii nu erau priviți ca nou veniți (coloniști) pe teritoriul Ungariei, deși secuii, considerați urmași ai unor populații turcice (turanice) premaghiare, s-au deplasat în etape din Ungaria propriu-zisă prin Crișana (unde au făcut un popas) spre văile Târnavelor (unde au făcut un al doilea popas) și spre Carpații de Curbură (unde s-au oprit definitiv). De altfel, secuii și românii, nefiind coloniști, nici nu au primit privilegii globale, ci doar parțiale. Dar, în timp ce secuii (catolici) și-au consolidat mereu aceste privilegii și le-au extins asupra întregii lor etnii, românii și-au păstrat cu greu vechile lor libertăți în anumite regiuni (*terrae Valachorum* sau *districtus Valachicales*) și au sfârșit prin a-și pierde calitatea de stare. Totuși, în secolele XIII-XIV, când se convoca adunarea generală a Transilvaniei (congregația sau „universitatea”), prezidată de rege sau de voievod (în numele regelui), cel puțin între anii 1291 și 1355, la ea participau, de drept și de fapt, nobilii, sașii, secuii, românii și „alți oameni de orice stare și condiție” din voievodat⁶. Această adunare a stărilor avea în principal atribuții judecătorești supreme în Transilvania, dar lua uneori și măsuri privind ordinea în țară, raporturile între privilegiați, chestiunile militare etc.

Cu timpul, treptat, după 1351-1366 și până în 1437, românii vor fi decăzuți din statutul de stare și vor fi excluși din adunările Transilvaniei⁷. Motivul principal a fost cel religios: în timpul campaniei prozelite a lui Ludovic I s-a considerat incompatibilă condiția de privilegiat cu aceea de „schismatic”, într-un stat considerat ca având „misiune apostolică” din partea Sfântului Scaun. Un alt motiv a fost social-economic: calitatea de nobil a fost condiționată nu numai de stăpânirea asupra pământului și oamenilor, ci (din 1366) și de deținerea actului de donație (a diplomei) de la rege pentru pământul aflat în posesiune⁸. În acest fel, elita socială a românilor, formată mai ales din juzi (*iudices*) sau cnezi (*kenezii*), care nu reușise decât în mică măsură să obțină acte scrise de donație și care-și stăpâneau satele în mod tradițional, după cutumă (*ius valachicum*, cu varianta sa feudală, *ius keneziale*) a ajuns să fie în mare măsură de-

⁶ Ioan-A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 9-26; idem, *L'assemblée générale des états de Transylvanie de mai 1355*, în „Transylvanian Review”, vol. IX, 2000, nr. 1 (Spring), p. 36-45.

⁷ Idem, *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State*, Cluj-Napoca, 1996, p. 182-193.

⁸ Idem, *Un privilège royal solennel de 1366 relatif à la Transylvanie et ses implications*, în „Nouvelles études d'histoire”, X, 2000, p. 73-89.

posedată. Lipsită de bunuri funciare și de calitatea oficială de stăpân, această elită a românilor, adeptă a bisericii răsăritene, nu mai putea să constituie o stare și să participe la adunările țării. În 1437 se constituie în mod oficial în Transilvania „uniunea frățească” sau *fraterna unio*, adică o comunitate sau adunare (*universitas*) a nobililor, sașilor și secuilor, cu scopul apărării țării de primejdia otomană și de pericolul intern al țăranilor revoltați. Prin urmare, înainte de Reformă, în secolul al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, în Transilvania puterea era deținută de trei stări sau grupuri privilegiate (*Nobiles, Saxones și Siculi*), cu toții adepți ai credinței apusene (catolice). Elita românilor, câtă s-a mai putut conserva, s-a adaptat situației și s-a văzut silită să depună eforturi spre a intra în rândul nobililor. Ceilalți cnezi și voievozi români, mici feudali rămași în afara privilegiului, au decăzut treptat în rândul supușilor și chiar al șerbilor. Românii înnobilați au ieșit însă treptat din rândurile comunității lor etnice și confesionale și au îngroșat rândurile stării nobiliare și catolice ungare. La un moment dat, în secolul al XV-lea, în epoca lui Ioan/Iancu de Hunedoara (român din Hațeg-Hunedoara, ajuns prin merite militare voievod al Transilvaniei, guvernator al Ungariei și căpitan general al regatului), nobilii de origine română din Transilvania, Banat și Părțile Vestice erau destul de numeroși pentru a încerca să formeze din nou o stare în nume etnic, românesc⁹. Ei au fost numiți o vreme oficial în documente *nobiles Valachi*, având un mod de stăpânire a pământului specific districtelor românești și conducându-se după principiile dreptului românesc (sau al „Țării Românești” = *ius Valahiae*, în acord cu formula prezentă în unele documente din Banat, numit *Valachia cisalpina*¹⁰). Încercarea aceasta a puternicei elite românești de pe la jumătatea secolului al XV-lea a eșuat însă, nobilii cei mai importanți de origine română catolicizându-se și intrând treptat în masa nobilimii maghiare. Nobilimea mică românească din anumite regiuni și-a menținut confesiunea și etnia, cu prețul rămânerii în anonimat și al decăderii pe scara social-economică și politică. Situația materială a acestei mărunte nobilimi era aproape similară cu situația țăranimii. Totuși, până la Reformă, nobilimea de origine română din Transilvania, conștientă sau nu de acest lucru, era destul de numeroasă, fie că intrase în rândul marii elite ungare, fie că se păstrase la nivelul modest local. Faptul se vede și dintr-o mărturie despre marea victorie otomană de la Mohács, din 1526, consemnată de Gheorghe Șincai: „Iară Ludovic craiul nu avea cu sine

⁹ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000.

¹⁰ Ioan-A. Pop, *Instituții medievale românești...*, p. 125-163.

fără numai 26 000 [de oșteni – n.n. I.A.P.], cum zice iarăși Broderit, episcopul Vadului, de pe vremea aceea; căci Paul Tomori, arhiepiscopul Calocei, n-a lăsat pe craiul să aștepte pre ardeleni și pre horvați, cum mărturisește Sigler. Zic unii că și aceea ar fi zis Paul Tomori despre ardeleni, că ce le trebuie ungurilor românii la biruință! care, de a fost așa, destul de rău a vorbit, căci ungurii numai până atunci au fost pururea biruitori, până când au fost una cu românii, iară după ce s-au despărțit de români, tot mai rău le-a mers, cum s-a arătat la anii de mai dinainte¹¹. Dincolo de orgoliul național al lui Paul Thomory, cunoscut și din alte mărturii, tot în legătură cu români¹², citatul de mai sus arată că până și oficialitățile ungare vedeau în transilvăneni, în armata voievodului de la începutul secolului al XVI-lea, în primul rând pe români, chiar dacă aceștia erau lipsiți de privilegii globale. Ardealul începe să fie uneori sinonim cu marea sa masă românească, deși, sub aspectul guvernării, nu avea nimic românesc.

La finele secolului al XV-lea, componenta națională a sistemului de stări din Transilvania se accentuează și, treptat, pe parcursul epocii moderne timpurii, trece pe prim plan. Pe vremea regelui Matia Corvinul, în 1463, pare să fi fost folosită pentru prima oară, în locul noțiunii de stare (*status*), cea de națiune (*natio*), sub forma *universitas trium nationum Transylvanicarum, Nobilium videlicet, Sicularum atque Saxonum*¹³. Faptul devine curent după 1506, când adunarea țării, la Sighișoara, ia decizii importante în numele a *tres nationes, Nobiles videlicet Siculi et Saxones*¹⁴. La 1541, Transilvania cu Părțile Vestice este desprinsă de Ungaria (ocupată de otomani și de austrieci) și transformată în principat autonom sub suzeranitate otomană. În acest moment, se fixează pentru mult timp și terminologia nouă, de factură umanistă, a stărilor transilvane. În hotărâri ale dietelor dintre anii 1542 și 1548, ținute la Turda și Cluj, nobilii, secuii și sașii sunt numiți „domnii cetățeni” – adică locuitori de drept – (*domini regnicolae*) ai celor „trei națiuni ale țării Transilvaniei” (*trium nationum Regni Transilvaniae*).

Prin urmare, începând cu secolul al XVI-lea, regimul de stări din Transilvania este, de fapt și de drept, regimul celor trei națiuni. Termenul are un înțeles social-politic și unul etnic-teritorial. Națiunile erau elita con-

¹¹ Gheorghe Șincai, *Cronica românilor*, vol. II, București, 1978, p. 241.

¹² Ioan-A. Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, 1998, p. 55-57.

¹³ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II, partea a 2-a, p. 146-148.

¹⁴ Vezi David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 94-101.

ducătoare a Transilvaniei, fiindcă dețineau puterea politică în stat: reprezentanții celor trei națiuni vor participa între 1540 și 1690 la peste 430 de diete (aproape trei, în medie, pe an) și tot ei vor ocupa toate funcțiile înalte centrale și locale. Caracterul etno-teritorial nu a fost vizibil de la început în rândurile nobilimii. Nobili erau considerați inițial toți aceia care aveau atribuții militare și care dețineau posesiuni funciare (pământ și, de regulă, supuși), indiferent de etnie și confesiune. Astfel, *nobilis Hungarus* însemna la început nobil din cadrul Regatului Ungar, pentru ca, după secolul al XV-lea, să însemne tot mai des nobil ungar sub aspect etnic. Această evoluție a fost favorizată de faptul că majoritatea nobilimii era sau se simțea maghiară din punct de vedere etnic. Cu timpul, adevărații nobili ai Transilvaniei au fost sau au trebuit să devină maghiari și catolici. Astfel, din secolul al XVI-lea, *natio Nobilium* ajunge să fie sinonimă cu *natio Hungarica*. Națiunile secuilor și sașilor au avut de la început și un profund caracter etnic. Cele trei națiuni, supuse autorității principelui, aveau să conducă țara cu puteri – cel puțin sub aspect teoretic – egale (votul dietal al nobililor, secuilor și sașilor era echivalent), deși, în practică, puterea și influența nobilimii sau a maghiarilor erau mai mari. O dietă din 1551 cerea lui Ferdinand de Habsburg ca voievodul țării să fie neapărat *ex natione Hungarica*, iar după 1600, adică după ce în fruntea Transilvaniei ajunsese, oficial în numele împăratului austriac, un principe român, dieta pretindea iarăși împăratului să guverneze țara numai cu dregători de neam unguresc, să admită în miliția provinciei numai persoane de neam unguresc, să dea funcțiile locale numai ungurilor și patricienilor (sași) ardeleni și să permită dietei să aleagă principele numai din națiunea ungurească¹⁵. De altminteri, toți principii aleși de dietă, fără ingerințe sau presiuni din afară, în toată epoca principatului (1541-1691), au fost mari nobili de etnie ungară.

Stările sau națiunile Transilvaniei aveau și caracter teritorial: nobilii sau ungurii locuiau și erau stăpâni în comitate sau pe pământul comitatens (numit de la un timp „pământul unguresc”), secuii în scaunele lor, numite „Pământul Secuiesc” (*Terra Siculorum*, *Székelgyűlés*), iar sașii pe „Pământul Crăiesc”, numit și *Fundus Regius* sau chiar „Pământul Săsesc”. Prin aceste determinări, chiar și pământul avea etnie în Transilvania. Românii, răspândiți aproape peste tot (mai puțin în mediul citadin), nu aveau nici un „pământ” sau teritoriu declarat oficial al lor, din moment ce nu tăceau parte dintre stări sau națiuni. Prin urmare, trei na-

¹⁵ *Monumenta Comitalia Regni Transsylvaniae*, vol. V, Budapest, 1879, p. 77-78, 80-82.

țiuni politice cu substrat etnic conduceau Transilvania și toate trei erau încă, la începutul secolului al XVI-lea, de confesiune catolică.

Acest tablou, destul de complex, se complică și mai mult prin apariția și răspândirea Reformei¹⁶. Cauzele acestei schimbări majore în credința națiunilor Transilvaniei sunt cele generale europene, dar mai ales unele particulare: conflictul sașilor ardeleni (organizați într-o veche prepozitură de Sibiu și apoi în două decanate, la Sibiu și Brașov) cu Episcopia Transilvaniei de la Alba Iulia și cu Arhiepiscopia Primațială a Ungariei de la Strigoni (Esztergom, Gran); așezarea în fruntea episcopilor catolice de la Alba Iulia și Oradea a unor prelați cu puțină vocație, fără calitățile necesare, dornici de venit, unii chiar minori ca vârstă; luptele interne pentru stăpânirea Ungariei și Transilvaniei de după 1526, anul morții regelui Ludovic al II-lea la Mohács; lipsa de încredere în cler; *scandala in ecclesia Dei*¹⁷. Stările transilvane erau dornice de a se emancipa nu numai de autoritatea regală centralizată, dar și de cea a bisericii, dominate de puternica ierarhie catolică. Răspândirea ideilor Reformei a fost urmată de măsuri dure din partea statului și a bisericii catolice (extirparea și arderea „ereticilor” între 1525 și 1545; alungarea și pedepsirea mesagerilor noilor idei; folosirea forței militare a Habsburgilor etc.), cărora li s-a răspuns prin așezarea bazelor principatului rupt de Ungaria, în paralel cu lupta armată locală, dusă cu sprijinul militar al domnilor români extracarpatici și al sultanilor otomani.

Succesul rapid al Reformei în Transilvania s-a produs și pe fondul acceptării sale de către două dintre stări sau națiuni – sașii și nobilimea – și chiar de către principele Ioan Sigismund, care a trecut de-a lungul vieții prin patru confesiuni creștine: catolicism, luteranism, calvinism și unitarianism. Sașii, care aveau strânse legături cu Germania și relații încordate cu ierarhia catolică, au trecut primii la Reforma luterană, grație mai ales unor pastori cărturari, cum au fost Johannes Honterus și Valentin Wagner. Centrul luteranismului era la Sibiu. În paralel cu sașii, nobilimea, mai ales cea din Banat și Părțile Vestice, a trecut tot la luteranism și și-a organizat propria ierarhie, distinctă de cea a sașilor. În scurt timp însă, calvinismul se extinde masiv în Transilvania, mai ales în rândul nobilimii luterane și al populației maghiare. Centrul său era la Cluj. Curând, aproape toată nobilimea principatului (națiunea nobiliară) devenise calvină. Rol important în răspândirea calvinismului și în organizarea bisericii calvine în Transilvania au avut localnicii germani Gaspar

¹⁶ Cesare Alzati, *Terra Romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, 1982.

¹⁷ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, partea 1, 1697-1751, ediția a II-a, în „Perspective”, an XVII, iulie 1994 – iunie 1995, nr. 65-68, p. 9-46.

Heltai și Francisc David (ambii trecuți întâi prin luteranism). Ultimul, Francisc David, după ce fusese chiar lider al bisericii calvine, trece la unitarianism (antitrinitarianism), ca și principele țării și organizează noua biserică unitariană. Ideile unitariene, mult mai radicale, găsesc mai puțini adepți, cu precădere în straturile sărace ale populației din Cluj și Turda. Clujul este centrul mondial al antitrinitarianismului. Între anii 1542 și 1572, noile confesiuni se organizează temeinic și sunt recunoscute oficial de către dietele Transilvaniei. La 1564, „religia de Cluj” (calvinismul) și aceea mai veche „de Sibiu” (luteranismul) sunt declarate de către dietă „religii libere sau recepte”. În 1572, dieta recunoaște și noua religie unitariană, interzicând însă pe viitor orice altă inovație religioasă. Reforma a pătruns timid și printre secui, dar aceștia au rămas în mare măsură catolici.

Astfel, din secolul al XVI-lea, sistemul politico-religios al Transilvaniei a fost bazat pe cele trei națiuni recunoscute (maghiarii, secuii și sașii) și patru „religii recepte” (catolică, luterană, calvină și unitariană). Acceptarea noilor confesiuni născute prin Reformă a fost, desigur, un rezultat al evoluției ideii de libertate în finalul evului mediu. Ea nu s-a făcut însă fără conflicte și rivalități, cu vechea biserică catolică și chiar între noile confesiuni. La 1556, au fost desființate și expropriate vechile și importante episcopii catolice de Alba Iulia și Oradea, iar clerul catolic a ajuns să fie prigonit. În majoritatea orașelor și târgurilor s-a interzis activitatea preoților catolici. În esență însă, trecerea la Reformă în Transilvania, în ciuda unor frământări¹⁸, s-a făcut fără conflictele armate sângeroase întâlnite în alte părți ale Europei. Acest sistem, prin care noile confesiuni au primit relativ ușor dreptul să se manifeste legal și să co-existe, a fost numit „sistemul toleranței”. El a stârnit, pe bună dreptate până la un punct, admirația contemporanilor și, mai ales, a unor istorici din epocile mai recente.

Totuși, această libertate a celor trei națiuni și patru confesiuni era exclusivistă, era o libertate a privilegiaților, fiindcă lăsa în afara sa pe cei mai mulți locuitori ai țării, între care românii, evreii, armenii sau țigani, cu religiile și confesiunile adiacente. De fapt, în Transilvania secolului al XVI-lea s-a petrecut un lucru interesant și destul de simplu: vechii stăpâni catolici, grupați în trei stări sau națiuni, au trecut aproape în întregime la confesiunile protestante pe care tot ei și le-au oficializat, și le-au recunoscut. Ar fi fost neobișnuit dacă nu s-ar fi întâmplat așa, din moment ce este vorba despre aceiași oameni, transformați din catolici

¹⁸ Francisc Pall, *Frământări sociale și religioase în orașul Cluj în jurul anului 1570*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, vol. V, 1962, p. 7-34.

în protestanți. Ei au condus țara și înainte de Reformă și aveau să conducă tot ei în continuare. De altfel, în epocă, era imposibil să se manifeste o libertate religioasă generală, de tip modern, care abia dacă a fost înscrisă în constituțiile multor state în secolul al XX-lea. Cea mai gravă problemă rămânea aceea a românilor – cei mai numeroși locuitori ai țării – și a confesiunii lor răsăritene, pentru că acești români și religia lor au fost eliminați din „sistemul constituțional” al Transilvaniei vreme de mai multe secole, iar instituirea principatului la jumătatea secolului al XVI-lea nu a făcut decât să întărească această excludere tocmai atunci când exista ocazia unei înnoiri și în acest domeniu.

Românii aveau încă din evul mediu, cum s-a văzut, o situație de inferioritate, fiind „schismatici”, supuși de către noii stăpâni, decăzuți din funcții și retrași la nivel local. Elita lor nobiliară, câtă a fost recunoscută oficial și s-a afirmat prin merite militare deosebite, s-a pierdut în mare măsură în masa nobilimii ungare și și-a schimbat treptat statutul etno-confesional. Românești au rămas doar elita (boierimea) Făgărașului și nobilimea mică din Hațeg-Hunedoara, Banat, Beiuș, Chioar, Maramureș și din alte câteva locuri (foste domenii regale). Totuși, marea masă a românilor era formată din țărani supuși ortodocși, încât termenul de român ajunge sinonim cu „șerb” și cu „schismatic”. Principatul calvin a întărit structurile politice maghiare ale Transilvaniei. Puterea princiară calvină a părut înclinată să încurajeze la un moment dat nobilimea română și clerul român de a trece la Reformă, dar, când aceste componente ale elitei românești au încercat să formeze pe această cale o stare (grupare privilegiată), tot proiectul s-a năruit. Unii români s-au afirmat însă prin cariere individuale de excepție (laice și ecleziastice), dar în cadrul nobilimii catolice sau protestante. Atragerea românilor ca grup distinct, ca masă, la luteranism și mai ales la calvinism a rămas fără rezultat, din mai multe motive. Întâi, Reforma a fost gândită pentru catolici, nu pentru ortodocși, căroră autoritatea papei, indulgențele, fastul exagerat, celibatul preoților etc. nu le spuneau nimic. În al doilea rând, simplificarea prea accentuată a dogmei și ceremonialului, atacarea tradiției, a sfinților, a icoanelor, a cultului morților, a lumânărilor etc. însemnau pentru țăranii români, simpli și ignorați, surparea bazelor vechi ale credinței. În al treilea rând, starea de cvasianalfabetism a românilor, situația lor materială precară, viața lor mizeră, de supuși, îi făceau prea puțin apti de înțelegerea înaltelor dispute teologice și a raționalizării credinței, așa cum o propuneau protestanții. În al patrulea rând, se semnalează și îndemnurile la rezistență venite din partea domnilor și ierarhilor români din Țara Românească și Moldova (căroră bisericile românilor ardeleni le erau subordonate încă din secolul al XIV-lea). Totuși, românilor li s-a

creat o vremelnică ierarhie calvină în Transilvania (1566-1582), stinsă repede, în urma inaderenței maselor și prin acțiunea Contrareformei susținute de principii din familia Báthory, care au dublat din 1571 ierarhia calvină cu una ortodoxă. Astfel, grație Contrareformei și bisericilor de la sud și est de Carpați, s-a desăvârșit organizarea ierarhică a românilor ortodocși din Transilvania sub forma unei mitropolii cu sediul la Alba Iulia. Prin urmare, în timp ce bisericile națiunilor oficiale sunt declarate „recepte”, adică deținătoare ale puterii în societate, biserica românilor este, până la urmă, lăsată să existe și să funcționeze, dar fără acces la putere în stat.

Totuși, sub anumite aspecte, influența Reformei a fost benefică pentru români, fiindcă a grăbit trecerea la folosirea limbii române în biserică și cultură și a stimulat tipărirea în limba română (și slavonă) a unor cărți de cult, fie pentru susținerea ideilor protestante, fie pentru combaterea lor și fortificarea ortodoxiei. Un mare centru cultural în acest sens a fost Brașovul, unde s-a produs cel mai mare efort tipografic în românește și de unde a pornit unificarea culturală și formarea limbii române literare. Susținătorii pecuniari ai efortului de tipărire din secolul al XVI-lea au fost deopotrivă sașii luterani din cetatea Brașovului, conducătorii calvini, românii din „orașul românesc” Șchei (alăturat cetății săsești a Brașovului) și domnii români de la sud și est de Carpați. Alte centre mari culturale ale Reformei transilvane au mai fost Sibiul (mai ales pentru sași) și Clujul (pentru unguri și sași), în care s-au scris și tipărit numeroase cărți în limbile germană și maghiară.

În același timp, se produce treptat trecerea de la națiunile medievale spre cele moderne. Națiunile Transilvaniei își întăresc componenta etnică, cea confesională și cea teritorială, bazându-se pe un ansamblu de elemente distincte, unele tipic medievale, altele prevestitoare ale lumii moderne. Ungurii sunt calvini și trăitori în comitate, secuii sunt catolici și locuiesc pe pământul secuiesc, sașii sunt luterani, locuiesc în cea mai mare parte pe pământul crăiesc și sunt mândri de a fi membri a ceea ce s-a numit *Universitas Saxonum*. Românii – ortodocși și răspândiți peste tot – nu sunt recunoscuți oficial ca națiune politică, dar sunt numiți uneori așa, în sens etnic. Oficial, în Transilvania, românii nu au dreptul la numele de „națiune”, fiindcă nu li se permite accesul la exercitarea puterii, dar începe să li se dea și lor numele de națiune, în sens etnic, în anumite scrieri. De exemplu, umanistul Nicolaus Olahus (1493-1568) vorbește despre numeroasele națiuni (în total 13) care alcătuiau Ungaria, între care îi numește și pe români. Despre țara sa natală, Transilvania, același Olahus scrie: „în ea sunt patru națiuni de origine diferită unguri, secu, sași, români [...]”. Ungurii și secuii se folosesc de aceeași

limbă, decât că secuii au anumite cuvinte proprii neamului lor [...]. Sașii sunt, după cât se spune, niște colonii de saxoni din Germania [...]; ceea ce ar pleda pentru adevărul [acestei păreri] este asemănarea limbii celor două popoare. Se spune prin tradiție că românii sunt niște colonii ale romanilor. Dovada acestui lucru este faptul că ei au multe în comun cu vorbirea romanilor, popor din ale cărui monede se găsesc foarte multe în aceste locuri; fără îndoială, acestea sunt importante mărturii ale vechimii și stăpânirii romane aici¹⁹. Referitor la confesiunea românilor, umanistul notează că aceștia „sunt creștini, decât că, urmând pe greci în purcederea Sfântului Spirit, ei se deosebesc de biserica noastră [catolică] și prin oarecare puncte mai puțin însemnate”²⁰. Olahus, umanist și prelat catolic de origine română, născut în Transilvania, știa foarte bine care erau cele trei națiuni politice oficiale din țara sa, formate pe temeiul unor privilegii medievale, dar el preferă, ca un renașcentist, să vorbească despre națiuni ca și grupuri etnice, moderne. El definește națiunile după origine, limbă și confesiune, nu după privilegiu. Pentru el, românii sunt, deci, o națiune în rând cu celelalte, ba chiar mai prestigioasă, fiindcă se trage din romani, valorizați atât de mult de către umaniști. Olahus nu-i numește pe români nici măcar „schismatici”, cum era regula, ci „creștini”. Nici italianul Giovanandrea Gromo (1518-după 1567), comandantul gărzii principelui Ioan Sigismund, în a sa „Descriere a Transilvaniei”, dedicată lui Cosimo de Medici, ducele Florenței, nu vorbește despre națiunile Transilvaniei decât în sens etnic. El spune că în țară sunt cinci națiuni, anume ungurească, săsească, românească, leșească și țigănească, toate fiind caracterizate după limbă, origine, obiceiuri, credință, mod de viață, teritoriul locuit etc. Secuii sunt incluși în națiunea ungurească, fiindcă vorbesc aceeași limbă cu ungurii, iar românii sunt prezentați ca urmași ai romanilor, cu limbă similară latinei și cu credință ortodoxă²¹.

Însă adevărații cunoscători, adică membrii națiunilor privilegiate transilvane, nu fac astfel de „greșeli”, fiindcă ei utilizează termenul de națiune prioritar cu sensul său politic. Sasul Georg Reychersdorffer (înainte de 1500-după 1550) spune că Transilvania este locuită de trei națiuni, sașii, secuii și ungurii; românii sunt adăugați la urmă, fără calificativul

¹⁹ Nicolaus Olahus, *Hungaria et Atila sive de originibus gentis regni Hungariae...*, ed. F. Kollarius, Viena, 1763, p. 61.

²⁰ *Ibidem*, p. 59. Despre Nicolaus Olahus, cu texte extrase din opera sa, vezi, Maria Holban, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 484-500.

²¹ Maria Holban și alții, *Călători străini...*, vol. II, p. 333-338. Pomenirea polonezilor ca națiune distinctă în Transilvania, nu se justifică, decât în sensul că mama principelui, Isabel1a, fusese poloneză și venise cu o suită din țara sa.

de națiune, dar cu observația că sunt răspândiți în întreaga țară; în schimb românii din Țara Românească, stăpâni la sud de Carpați, sunt numiți națiune²². Un alt umanist (croato-ungar), Antonius Verancius sau Verancsics (1504-1573), scria despre locuitorii Transilvaniei și despre români: țara „este locuită de trei națiuni, secuii, ungurii, sașii; aș adăuga totuși și pe români, care, deși îi ajung ușor în număr [pe ceilalți], totuși nu au nici o libertate, nici o nobilime, nici un drept al lor, în afară de un număr mic locuind în districtul Hațeg, în care se crede că a fost capitala lui Decebal și care, pe vremea lui Ioan de Hunedoara, băștinaș de acolo, au dobândit nobilitatea, pentru că întotdeauna au luat parte neobosit la lupta împotriva turcilor. Ceilalți [români] sunt toți oameni de rând, șerbi ai ungurilor și fără așezări ale lor, răspândiți pretutindeni, prin toată țara” și ducând „o viață nenorocită”²³.

Statutul inferior al românilor începe să fie tot mai mult reflectat în deciziile dietale (cu putere de lege) ale Transilvaniei, luate de cele trei națiuni. Câteva exemple de hotărâri dietale, dintre anii 1542 și 1555, sunt edificatoare: ungarul (*Hungarus*) acuzat de tâlhărie se poate apăra prin jurământul judei sătesc și a trei oameni cinstiți, dar românul (*Valachus*) are nevoie de jurământul cnezului sătesc, a patru români și a trei „creștini” ungari (1542); românul să nu-i poată denunța în justiție pe ungar sau pe sas, dar ungurul sau sasul să-l poată denunța pe român (1552); țăranul maghiar să nu poată fi acuzat doar cu trei martori, ci cu șapte oameni de încredere și numai după aceea să fie pedepsit, dar românul să fie pedepsit prin pronunțarea a trei oameni de încredere (1554); omul țăran și „creștin” (catolic) să poată fi ridicat (închis) prin jurământul a șapte „creștini”, iar românul prin jurământul a trei „creștini” sau șapte români²⁴. Prin urmare, și dreptatea se aplica în Transilvania în mod discriminatoriu, pe criterii politice și etno-confesionale, în funcție de apartenența sau nonapartenența la grupul națiunilor oficiale și al „religiilor” recepte. „Valoarea” unui român în fața justiției oficiale era de peste două ori mai mică decât a unui „regnicolar” sau „creștin”.

Au existat și încercări de echilibrare a situației, fiindcă românii reprezentau marea masă a populației și puteau fi un factor major de instabilitate. Prima astfel de încercare de după Reformă au inițiat-o principii Ba-

²² *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appellata...*, Viennae, 1550, f. 5; Maria Holban, *op. cit.*, I, p. 208-210; D. Prodan, *op. cit.*, p. 104.

²³ Maria Holban și alții, *op. cit.*, II, p. 410-411. Ioan-Aurel Pop, *Națiunea română medievală...*, p. 126.

²⁴ Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, II/5, p. 206-207, 227; Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940, p. 395; Ioan-A. Pop, *Națiunea română medievală...*, p. 61-62.

thorești (mai ales Ștefan Báthory și Cristofor Báthory), începând cu anul 1571. Ei erau catolici, adepți ai Contrareforme și, voind să lovească în protestanți, au recunoscut anumite vechi rânduieli ale clerului și bisericii românilor (aflată în pericol de calvinizare)²⁵. A doua încercare majoră a făcut-o principele român Mihai Viteazul (deținător prin forță al puterii în Transilvania, în numele împăratului Rudolf al II-lea), în anii 1599- 1601, când a conferit funcții publice înalte și românilor, a obligat dieta să recunoască anumite drepturi ale țăranilor și preoților români și a cerut împăratului habsburg printr-un memoriu să includă ortodoxia printre „reliigiile recepte” (alături de catolicism și luteranism)²⁶. În fine, a treia încercare de „ridicare” a românilor (și ultima înainte de cele întreprinse sub austrieci) s-a petrecut la finele domniei principelui Gabriel Bethlen (1613-1629), care cerea opinia patriarhului ecumenic Kiril Lukaris în legătură cu „omogenizarea” țării și atragerea românilor la calvinism. Între cauzele pentru care se credea la 1629 că românii ardeleni nu pot deveni calvini erau „legătura de sânge și de simțiri” dintre românii transilvani și locuitorii Țării Românești și Moldovei și posibilitatea intervenției în Transilvania a principilor țărilor române vecine, „dacă nu cu arma, cel puțin cu îndemnuri tainice”²⁷. Aceste încercări, unele complet nerealiste, nu au reușit, dar au arătat cât de acută era chestiunea discriminării românilor din Transilvania.

Sistemul politic și cel religios ale principatului Transilvaniei, adică exercitarea de drept a puterii de către națiunile oficiale și confesiunile recepte ale țării, au conferit personalitate distinctă unei epoci și unei lumi. A fost surprinzător cum, sub semnul unei noțiuni ca aceea de „toleranță”, se puteau ascunde chestiuni cu înțelesuri atât de diferite. Din punctul de vedere al stărilor (națiunilor politice), societatea transilvană era „tolerantă” fiindcă permitea coexistența pașnică și chiar prevalența, alături de vechii catolici, a membrilor confesiuni lor născute prin Reformă. Pentru românii ortodocși însă, aceeași „toleranță” însemna menținerea lor într-o stare de inferioritate, de acceptare silită, „până va dura bunul plac al cetățenilor” (*usque ad beneplacitum regnicolarum*). De aceea, sistemul națiunilor politice și al religiilor recepte din Transilvania secolului al XVI-lea (și din secolele următoare) a fost o realitate *sui generis*,

²⁵ Avram și Susana Andea, *Principatul Transilvaniei sub suzeranitate otomană (1541-1691)*, în vol. „Istoria României. Transilvania” (coord. A. Drăgoescu), vol. I, Cluj-Napoca, 1997, p. 544-646.

²⁶ Ioan-A. Pop, *Națiunea română medievală...*, p. 30.

²⁷ Idem, *Il patriarca Kiril Lukaris sull'unità etno-confessionale dei Romeni*, în vol. „Etניה e confessione in Transilvania (secoli XVI-XX)”, cura e revisione di te sti di Francesco Guida, Roma, 2000, p. 19-28.

surprinzător de modernă (prin acceptarea celuiilalt, prin egalitatea între diferiții deținători ai puterii) și de medievală (prin perpetuarea și legiferarea discriminării, a privilegiului), în același timp. Societatea croită în Transilvania odată cu victoria Reformei a fost menită să dureze câteva secole, dar a purtat în sine de la început germenii destrămării, augmentați mereu de ideologiile naționale, liberale și democratice moderne. Totuși, națiunile și confesiunile Transilvaniei de odinioară rămân ca o fascinantă experiență, demnă de studiat și de cunoscut cu luare aminte. Nu a fost un regim ideal, ci o modalitate pragmatică de organizare și funcționare a mecanismului statal transilvan în evul mediu și în epoca modernă.